

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERİNDEĞİ ELIKLEWISHLERDİN QURÍLÍSI BOYÍNSHA TÚRLERİ

Bayımbetova Mexriban Berdibaevna, assistent oqıtıwshı

Inglis tili hám ádebiyatı kafedrası

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Nókis, bayımbetovam@mail.ru

Bizdi qorshağan ortalıqta ushıraytuğın hár túrli qubılıslar menen zatlardın soqlıgısıwlarına yamasa tiri janzatlardın shıǵarǵan hár qıylı seslerine eliklew, sonday-aq sol qubılıslar menen tiri janzatlardın, adamlar menen maqluqatlardıń sırtqı kórinisi menen qıymıl-háreketi, háreketleriniń túrli kórinislerin súwretle nátiyjesinde payda bolǵan sózler eliklewishler dep ataladı.

Qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler dúzilisine qaray dara, jup, tákirar bolıp bólinedi.

a) Dara eliklewish sózler

Dara eliklewishler tilimizde keń qollanıladı. Bul sózler gápte belgili mánige iye bolıwı menen seslik qurılısı, aytıw intonaciyası jaǵınan basqa sózlerge uqsas emes. Dara eliklewishler belgili intonaciya menen ayılǵan jaǵdayda onı basqa sózlerden ajratıwǵa boladı. Bul sózler gáptegi negizgi hám kómekshi feyiller menen kóbirek dizbeklesip keledi. Máselen: 1. Judırıqtay bası keregege saq etip tóbesin uslay sala dárriw shókke tústi (T. Qayıpbergenov). 2. Dosbergenniń qulaq shekesine tayaq shaq ete qalǵanda kóziniń aldı tınıp otıra qaldı (A. Begimov). 3. Saq ǵarǵa saǵaǵınan. 4. Mal shaqınan, adam peylinen (Naqıl).

Mısallardaǵı saq, shaq sózlerin salıstırıp qaraǵanıımızda bulardıń jazılıwları seslik sostavı jaǵınan birdey bolǵan menen aytıwları, gáptegi mánileri bir-birinen ózgeshe. Birinshi hám ekinshi misaldaǵı saq hám shaq sózleri intonaciya menen ayılǵan hám kómekshi feyiller menen dizbeklesip, eliklewish sóz xızmetin atqarıp tur. Al úshinshi, túrtinshi misallardaǵı saq, shaq sózleri intonaciya menen ayılmaydı, atlıq sózler menen dizbeklesken. Sonday-aq –tıq –taq, -shar-sar usaǵan sózlerde aytıwı boyınsha hám gápte sózler emen dizbeklesiwine qaray hár túrli máni ańlatadı. Dara eliklewish sózlerdın qanday túri bolsada ses yamasa kórinistiń tez, jıldam hám bir ret bolǵanlıǵın bildiredi.

Dara eliklewishlerde buwın sanı birdey bolıp kele bermeydi. Olar bir buwınlı hám eki buwınlı bolıp keledi. Bir buwınlı dara eliklewishler ses penen kórinistiń tez, jıldam bolǵanlıǵın ańlatıw menen birge bul sózler seske hám kóriniske eliklewish sózlerge tán bolıp esaplanadı.

Bir buwınlı dara eliklewishler bir neshe seslerdın dizbeklesiwinen payda boladı. Sol ushın olardıń sostavında qanday seslerdın bolatuǵınlıǵın biliwge tuwra keledi. Bir buwınlı dara eliklewishlerden dúzilisi boyınsha úsh hám túrt seston ibarat boladı. Úsh seston dúzilgen dara eliklewishler ses penen kórinistiń qısqa bolǵanlıǵın ańlatadı. Bul gruppaga kiretuǵın sózler seske eliklewishlerdın sostavında kóbirek gezlesse, al kóriniske eliklewishlerde az sanda ushırasadı.

Mısalı: topm, tars, sharp, tars, jarq, jalp, bıǵır, qıshır, tısır, gúsir, t.b.

b) Jup eliklewish sózler

Jup eliklewishler komponentleri hár qıylı (mánili, mánissiz sózlerden) bolıp, ulıwmalıq hám túrli máni ottenkaların bildiredi. Sonlıqtan bunday sózler ses penen kórinisti hár túrli formada ańlatadı. Jup eliklewishlerdın mánileri tákirar eliklewish sózlerdın mánilerine sáykes kelmeydi [1;105].

Mısalı: Ol esikti tars-turs urdı. Misaldaǵı tars-turs sózi arqalı esiktiń birde qattı, birde ásten qaǵılǵanı bilinip tur. Al “Ol esikti tars-tars urdı” –dep ayılǵanda esiktiń bir qalıpte qayta-qayta urılǵanlıǵı seziledi.

Qaraqalpaq tili boyınsha jıynalǵan faktlerge tiykarlanıp, jup eliklewishlerdi tómendegidey etip grupplaraǵa ajratıladı:

1. Komponentleriniń mánili hám mánissiz sózlerden bolıwı,

2. Komponentlerdegi seslerdın orın almasıwları,

3. Jup eliklewishlerdın affikslerdi qabıl etiwleri [2;40].

1. Birinshi komponenti mánissiz jup eliklewishler kóbinese eki buwınlı bolıp keledi hám tilimizde az ushırasadı. Bunday eliklewishlerdın birinshi komponenti dara turǵan da tolıq máni

añlatpasa, ekinshi komponenti jekke túrinde jeterli mánige iye boladı. Mısalı: Maman biy sızatlangan soqpak shetine atın aydanqırıp barıp, ashıqlıqta ıbrı-jıbrı iyne shanışqanday kórgen suyriklerdi qamshısınını ushı menen kórsetti (T. Qayıpbergenov). Adamlar apır-topır jabırlasıp jurnalğa tigildi (J. Saparov).

2. Ekinshi komponenti mánissiz jup eliklewishler tilimizde kóbirek qollanıladı. Bul gruppğa seske hám kóriniske eliklewish sózlerdiń kópshilik túri kirip, olar bir buwınlı hám eki buwınlı bolıp keledi.

Bir buwınlı jup eliklewishler bir neshe sestiniń dizbeklesiwinen payda bolğanlıqtan, ol sózlerdiń neshe sesteniń dúzilgenligin anıqlawğa tuwra keledi. Bir buwınlı jup eliklewishler ush hám tórt sestiniń dizbeginen payda boladı. Úsh sesteniń dúzilgen jup eliklewishler seske eliklewdi bildirse, olar onsha kóp ushıraspaydı. Úsh sesteniń dúzilgen jup eliklewishler sestiniń bir qalıpte shıqpay hár túrli bolıp shıqqanlıǵın bildiredi. Mısalı: taq-tuq, shaq-shuq, dań-duń, jań-juń t. b.

Shaq-shuq etip,

taq-tuq etip,

Talpınadı aldına (J. Aymurzaev).

Toǵaydıń túpkirinen taq-toq etip urılğan balta sesleri esitiledi (T. Qayıpbergenov).

c) Tákirar eliklewish sózler

Tákirar eliklewish sózlerdiń komponentleri seslik ózgerislerge ushıramay aytıladı. Bunday sózlerdiń seslik qurılısı, aytıw intonaciyası hám gáptegi mánisi boyınsha basqa formadaǵı tákirar sózlerge uqsas emes. Tákirar eliklewish sózler belgili dawıs intonaciyası menen aytıladı, eliklenetuǵın kórinistiniń hám shıqqan sestiniń bir neshe ret qaytalanǵanlıǵın bildiredi. Al eliklewish sózlerden basqa sózler bolsa, olardıń intonaciya menen aytılwı shárt emes. Ol sózler is-hárekettiniń kóp bolǵanlıǵın bildiredi. Tákirar eliklewishlerdiń seslik qurılısı, aytılwı birdey bolğan menen mánileri bir- birine usas emes. Mısalı: Telefon shır-shır etti. Shırıldawıq shır-shır aynaldı. Stanoklar zır-zır etti. Dóngelekler zır-zır aynaldı.

Keltirilgen mısallardaǵı dáslepki shır-shır, zır-zır sózleri seske eliklewdi bildirip, al sońǵıları kóriniske eliklewdi añlatadı.

Tákirar eliklewishlerdiń elp-elp, eńk-eńk, iz-iz, ars-ars, ańq-ańq t. b. usaǵan túrleri dawıslı sesteniń baslansa, mılja- mılja, ińǵa-ińǵa usaǵan azı-kem sózler dawıslı seske pitedi.

Tákirar eliklewishler dúzilisine, sózdegi buwınnıń sanına qaray úsh bólimge ajratıladı:

1. Bir buwınlı eliklewishlerdiń tákirarlanıwı: Azanǵı salqın shamaldıń esken páti menen qamıs qoralar iz-iz etedi (K. Sultanov).

2. Eki buwınlı eliklewishlerdiń tákirarlanıwı: Minaw qumannıń izi ǵoy – degeni sol, qamıs arasınan bir qurbaqa mıırıq-mırıq dedi (Sh. Seytov).

3. Bir buwınlı eliklewishlerdiń bir neshe ret tákirarlanıwı: Gúldiń dál túbin shókelep shúndikten lıq-lıq-lıq ettirip suw quydı (Sh. Seytov) [2;45].

Inglis tilinde onomatopoeialar dúzilisi boyınsha dara (single) hám reduplikativ (tákirar) formaları bar. Mısalı: tweet(sayraw), cough (jótel), meow-meow (miyaw-miyaw), quack-quack (ǵıyıq-ǵıyıq).

Inglis tilinde birikken sózlerdiń kópshiligini eliklewishler (onomatopoeia) quraydı. Seslerdiń tákirarlanıwı hám ózgeriwin óz ishine alǵan júdá kóp onomatopoeik birlikler (blah-blah, chitter-chatter, snap-snap, flip-flap) bar. Kóp sanlı reduplikativ onomatopoeik sózlerdiń qalıplesiwleriniń bar ekenligi kóplegen ilimpazlar tárepinen kórsetip berilgen. A. A. Reformatskiy bılay dep jazadı : “Inglis tili tákirarlanıwshı sózlerge bay bolıp, olar tolıq hám (tiykarınan onomatopoeialar): “quack-quack”- ǵıyıq-ǵıyıq (úyrekler), “jug-jug” - búlbúldiń sayrawı yamasa matordiń sestini, “plod-plod” - attıń tuyaǵınıń sestini, tick-tick – saattıń tıqıldısı; tolıq emes (dawıslı seslerdiń ózgeriwi): “wig-wag” – bayraqtıń signalı, “zig-zag” – zig-zag, flick-flock – ayaq kiyimniń toqıldısı, “riff-raff”- sayaq-sandıraq, sonday-aq bul qatarǵa “ping-pong”- stol tennisi atıda kiredi [3;287].

I.V. Arnold sonıń menen birge, inglis tilindegi onomatopoeik sózler ushın reduplikativ dúziliske iye sózlerdiń xarakterli qubılısı haqqında pikir bildirip ótedi. Ilimpaz olardı 3 toparǵa ajratadı:

1) tuwra reduplikativ sózler (hush-hush, quack-quack);

2) ablaut tákirar sózler (chit-chat, pow-wow);

3) uyqas tákirar sózler (razzle-dazzle) [4;130].

Tuwra reduplikativ sózler geyde usınıs etilgeni sıyaqlı, onomatopoeik túbirleri kúsheytiwshi tásirde tákirarlaw menen sheklenip qalmaydı. Tiykarınan, bul ápiwayı óz aldına bolğan formalar bolıp, onomatopoeik túbirler hám ekinshi dárejeli morfema bóleklerdi óz ishine alğan júdá aralas gruppа bolıp tabıladı: “hush-hush” – sır, “mur-mur” – mıńgırlap sóyleniw, pooh-pooh – tfu-tfu.

Ablaut tákirar sózler – bul egiz túbir morfemalar, geyde ekinshi dárejeli morfema strukturalıq bólekte basqa dawıslı ses penen tákirarlanadı. Ádetdegi ózgerisler [ɪ]— [æ] dawıslı sesler arqalı ámelge asadı: “chit-chat” - ósek aytıw, “dilly-dally”- qurı ótkeriw, “knick-knack” – mayda-shúyde, “riff-raff”- sayaq-sandıraq, “shillyshally” – taysalańqılıq, “zigzag” – zigzag, hám [i], [o] seslerindeki ózgerisler : “ding-dong” – qońırawdıń shıńgırlısı, “ping-pong” – stol tennisi, “singsong” – ınıldap qosıq aytıw, “tiptop” – joqarı dárejede.

Uyqas tákirar sózler – eki elementten quralğan (kóbinese ekinshi dárejeli morfemalar) sózlerdiń dizbeklesiwi: “boogie-woogie” – bugi-vugi (jazzdıń túri), “harum-scarum” – jeńil minezli, “helter-skelter” – asıǵıp-úsigip, “hoity-toity” - oylanbastan, “humdrum” – birgelki, zerigerli, “hurry-scurry” - ala-pasır, bıǵan-jıǵan, “hurdy-gurdy” – dıńǵır-dıńǵır, “love-dovey”- súykimli, shın kewilden, “mumbo-jumbo” – mıńq-sıńq gáp (ósek).

Juwmaqlap aytatúǵın bolsaq, eliklewishler dúzilisi boyınsh inglis hám qaraqalpaq tillerinde bir neshe túrleri ámelde bar bolıp, qaraqalpaq tilinde dara, jup hám tákirar eliklewishler bar. Inglis tilinde dara hám reduplikativ (tákirar) túrleri bar. Bul qurılısı boyınsha eliklewishlerdiń túrleri forması jaǵınan derlik bir-birinen parıq etpeydi. Olar bul eki tilde de dawıslar hám qubılıslardıń tez, jildam bolıwına qaray sáykes formada qollanıla beredi.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR

1. Искаков А.И. О подражательных словах в казакском языке. «Тюркологический сборник». №1. Москва – Ленинград. 1951.
2. Ембергенов У. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкис.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. - М.: Просвещение, 1967.-542 с.
4. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. - 351 с.

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ФОРМЫ СЛОВА

Бахиева М

*стажёр преподаватель кафедры английского языка и литературы
Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза*

Фоновые знания носителей языка и культуры, как правило, ассоциируются с языковыми единицами, прежде всего со словами. Язык выступает здесь в качестве хранилища коллективного опыта народа как носителя. С помощью языка фоновые знания передаются от поколения в поколение, осуществляя связь времени. В этом и заключаются коммуникативная функция языка, позволяющая выступать ей также в меморативной функции, как памяти народа.

Слово в своем значении является средоточием знаний народа носителя об окружающей действительности, причем эти знания выявляются не только через денотативное/сигнификативное значение слова, но и через весь комплекс ассоциации, связанных с обозначаемым словом-предметом, во всей широте его лексического фона.

Лингвострановедческая теория слова исходит из положения, что значение слова определяется лексическим понятием и лексическим фоном. Лексическое понятие рассматриваются здесь как мыслительное содержание, мыслительный образ, который ассоциируется с обозначаемым предметом и складывается в сознании носителя языка и их культуры (в пределах и на основании национальной культуры). Поэтому значение соответствующего ему слова по своему объему, содержанию, коннотации и отношением с другими членами лексико-семантической системы национально и своеобразно. Отсюда вывод,